

अद्वैत संसारमा द्वैत अभ्यास

भक्त बहादुर शाही, उपप्राध्यापक
काठमाडौं शिक्षा क्याम्पस

सार संक्षेप

आँखाले हेर्दै जाँदा संसारमा विचित्र देखिन्छ । एउटा व्यक्ति र अर्को व्यक्तिविच समानता देखिँदैन । एउटा प्राणी र अर्को प्राणीविच धेरै असमानताहरु देखिन्छन् । एउटा वस्ती र अर्को वस्तीविच भौगोलिक असमानता देखिन्छ । यस्तो विविधता विशेषतः जैविक र प्राकृतिक रूपमा देखा पर्दछ । यी सबै विविधतापूर्ण अवस्थालाई जनाउने एउटै शब्द द्वैतवाद (Dualism) हो । तर यी फरक फरक अभ्यासहरु चाहे प्राकृतिक हुन् या मानव निर्मित यिनलाई चलाउने एउटै दृष्टिकोण छ त्यो हो अद्वैत (Non-dual) दृष्टिकोण । अद्वैत दृष्टिकोणको विशिष्ट लक्षण 'माया' हो ।

विषय प्रवेश

द्वैत र अद्वैत दृष्टिकोणलाई बुझ्न मायाको भूमिका जान्नु पर्ने हुन्छ । मायाको संसार विशाल छ । त्यसै मायाको संसारलाई मायावाद भनिन्छ । संसारका प्राणी जगत्ले मायाको स्वरूपलाई मानेका छन् । ऋग्वेदमा माया शब्द बारम्बार प्रयोग भएको पाइन्छ । यसको प्रयोग साधारणतया देवताहरुले गरेको पाइन्छ । देवताहरुको अलौकिक शक्तिको संङ्केत गर्नका लागि मायाको प्रयोग गरिएको थियो । हाम्रा प्राचीन ग्रन्थहरुमा मायाको प्रशंसा गर्दै भनिएको छ, 'माया' एउटा जगत्को धारण गर्ने शक्ति हो । -ऋग्वेद (३:३८, ७:९:८३, १:१५९, ४:५:८५, ५)

राक्षसहरुको विशेष शक्तिकेन्द्र माया हो । ऋग्वेदको प्रसिद्ध ऋचा, ६: ४७, १८ मा इन्द्रका बारेमा भनिएको छ कि इन्द्रले आफ्नो अलौकिक शक्ति अर्थात् मायाका धेरै रूप धारण गर्न सक्छन् । यस सम्बन्धमा वेदमा भनिएको छ :

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव

तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपं इचेत

युक्ता हास्य हरयः शतादश ॥

अर्थात् इन्द्र भगवान्का प्रत्येक रूपमा मायाको कल्पना गरिएको छ । इन्द्रले आफ्नो मायारूपी अद्भुत शक्तिद्वारा अनेक रूप बदल्न सक्छन् । मायारूपी हजारौं घोडाहरु इन्द्रले तयार गर्न सक्छन् । छिन छिनमा आफ्नो रूप बदल्न सक्छन् । यो अद्भूत शक्ति मायाको रूप हो ।

ऋग्वेदको ऋचा (१०: ५४, २) मा भनिएको छ,, हे इन्द्र तिमिले शरीररूप प्राप्त गरेर मानव जातिभित्र माया भरि दियो । अतः मानव मायाद्वारा आच्छादित छ ।

प्रश्न उपनिषद् (१:१६) मा माया शब्दको अर्थ एउटा भ्रम (Illusion) का रूपमा प्रयोग गरिएको छ । श्वेताश्वर उपनिषद् (४: १९) अथवा भगवद् गीता (४:५-७, १८: ६१) मा भनिएको छ- हामीलाई एक शरीरधारी ईश्वरको विचार मिल्दछ जसमा माया दिइएको हुन्छ । त्यही माया रूपलाई यथार्थ मानिन्छ ।

वास्तविक ब्रम्ह तथा अवास्तविक भौतिक जगत्तमा एक आपसमा सम्बन्ध कसरी भयो होला? शङ्करको विचारमा यही प्रश्नलाई वेठिक भनिएको छ । विशुद्ध ब्रम्हको रूप पाउन सकिँदैन । ब्रम्हका रूपहरु अनगिन्ती हुन्छन् । म अथवा हामी पनि ब्रम्हका स्वरूप हौं । ब्रम्ह खोज्न कहीं धाउनु पर्दैन । म नै ब्रम्ह हुँ त्यसैले अहम् ब्रह्मस्मि भनिन्छ । ब्रम्हको सम्बन्ध जगत् (संसार) सँग हुन्छ ।

तर्क गर्दै जाँदा हाम्रो दृष्टिकोण पनि बदलिन्छ । एउटा कुनै काल्पनिक समस्याको वास्तविक एउटै समाधान हुन सक्दैन । त्यसका अलावा कुनै पनि सम्बन्धका लागि दुई वटा फरक फरक पदार्थको पूर्ण कल्पना गर्नु आवश्यक हुन्छ । यदि ब्रम्ह र यो संसारको एक आपसमा सम्बन्ध छ भने तिनलाई पनि भिन्न रूपले हेर्नु पर्ने आवश्यकता हुन्छ ।

अद्वैत वादको विचारमा यो संसार ब्रम्हवाट अलग छैन । संसार म वा हामीभित्रै छ । ब्रम्ह र जगत् अनन्य छन् । यी दुई वटाको बिच सम्बन्धको प्रश्न उठ्न सक्दैन । यो संसारको आधार ब्रम्हको भित्र छ । यो संसार र ब्रम्हको तादात्म्यता छ । त्यसैले यो संसार र ब्रम्हको बिच कुनै अन्तर छैन । यो संसार नै ब्रम्ह हो । ब्रम्ह र यो संसार एउटै हो । यदि हामीलाई ब्रम्हको ज्ञान भयो भने यस संसारका सम्पूर्ण कौतूहलपूर्ण प्रश्नहरु स्वतः समाप्त भएर जान्छन् । ब्रह्म शान्त अनन्त छ । शान्त मनले नै अनुभवी जगत्को यथार्थ रूपको चिन्तन गर्दछ ।

शङ्कराचार्यका विचारमा ब्रम्ह र यो भौतिक संसारको सम्बन्धको व्याख्या तर्कपूर्ण विधिबाट असम्भव छ । कुनै न कुनै प्रकारले यस भौतिक जगत्को अस्तित्व रहेको हुन्छ । ब्रम्हसँग यसको सम्बन्ध कुनै न कुनै रूपमा अनिर्वचनीय छ ।

सूर्य सधैं चम्कि रहन्छ । कुनै वेला वर्षाका कारणले, बादलका कारणले, रातका कारणले सूर्यलाई देख्न सकिँदैन । यसो हुँदा सूर्यको अस्तित्व छैन भन्न मिल्दैन । यो भनाइले ब्रह्मको सत्तातर्फ इङ्गित गर्दछ ।

अद्वैतवादीका अनुसार 'माया' ब्रम्हवाट अलग हुन सक्दैन किनकि ब्रम्ह वरावर अरू कुनै सत्ता हुन सक्दैन । त्यो सत्ताभित्रै मायाको सत्ता विलुप्त छ । मायाले रूपको सृष्टि गर्छ । मायाले ईश्वरको शक्तिलाई प्रकट गर्दछ । लौकिक जगत्को उत्पत्ति गर्दछ । मायाका दुई वटा लक्षणहरु हुन्छन् । आवरण अर्थात् सत्यलाई लुकाउन सक्ने क्षमता । मायाको कारणले हामीलाई ब्रह्मको निरपेक्ष स्थानमा अन्य कुनै वस्तुको बोध हुन जान्छ । मायाले नित्य ब्रम्हको स्वरूपलाई पनि हाम्रो दृष्टिबाट ओभ्रल पारि दिन्छ । यसबाट यो सिद्ध हुन्छ कि मायाका दुई वटा व्यापार हुन्छन् । यथार्थ सत्तालाई लुकाउनु, भुट्टोलाई सत्यका रूपमा प्रकटीकरण गर्नु । त्यसैले माया छली रूपमा हुन्छ । यो जिन्दगी दुई दिनका लागि देखा पर्छ, फेरि विलीन भएर हराउँछ । यो छली रूप मायाको हो । मायाको यो छली रूपलाई अविद्या वा मिथ्या ज्ञान भनिन्छ । छोरो प्रोफेसर छ, डाक्टर छ, इन्जिनियर छ, राष्ट्रपति छ, मन्त्री छ, वकिल छ, उद्योग पति छ, व्यापारी छ, शिक्षक छ, छोरी पनि यस्तै छिन् भन्ने सबै भोलि हराएर जान्छन् । यी सम्पूर्ण भुट्टा छन् । यी सबै मायाका छली रूपहरु हुन् । यी सबै अविद्या हुन् । मिथ्या ज्ञान हुन् । यिनैको पछि हामी दौडि रहेका छौं ।

अर्को व्याख्या छ, माया ईश्वरको शक्ति हो । ईश्वरको भित्री स्थायी बल हो । जुन माया द्वैत रूपमा देखिन्छ । मायाको कुनै खास निवास स्थान हुँदैन । यो ईश्वरको भित्र रहन्छ जसरी आगोमा यो उष्णता रहन्छ ।

माया नाम रूपको समान हुन्छ । प्रकृतिको पर्यायवाची शब्द माया रूप हो । जुन असत्का रूपमा हुन्छ ।

पुराणहरूमा यो माया अथवा प्रकृतिलाई ईश्वरकी पत्नीका रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ । सृष्टि रचनामा 'मायाले' मुख्य साधनका रूपमा काम गर्दछ । सृष्टिको निरन्तरताका लागि माया र देवताहरू एक अर्कामा परिपूरक देखिन्छन् । यो सम्बन्धले निरन्तरता पाइ रहनु पर्दछ ।

मायाको सम्बन्ध प्रकृतिका तिन गुणसँग रहेको व्याख्या पनि वेदहरूमा पाइन्छ । वृहदारण्यक उपनिषद् (३: ८, ११) मा भनिएको छ, तमोगुणको प्रधानताको कारणले पञ्चतत्त्व (आकाश, जल, पृथ्वी, अग्नि र वायु) उत्पन्न हुन्छन् । यसैमा सत्त्वगुणको प्रधानताले पञ्चज्ञान इन्द्रियको उत्पत्ति हुन्छ र रजोगुणको प्रधानताले अन्तस्करणको उत्पन्न हुन्छ । पञ्च कर्मेन्द्रियको योगवाट पञ्चप्राण उत्पन्न हुन्छ । यी सबै एकसाथ मिलेर शरीरको जन्म हुन्छ । अतः शरीर र माया पनि परिपूरक छन् ।

वेदहरूमा भनिए अनुसार संसार मायामा आधारित छ । यो संसारचाहिँ ब्रम्हसँग आश्रित छ । तर ब्रम्ह यो संसारबाट कति पनि प्रभावित हुन सक्दैन । यो भौतिक संसार जुन ब्रम्हसँग आश्रित छ माया पनि त्यही ब्रम्हसँग आश्रित छ । यो संसार त्यही ब्रम्हरूपी एउटै तत्त्वबाट चलायमान छ । यसमा विविधता देख्नु भ्रम हो ।

अध्ययनको उद्देश्य

यस अनुसन्धानमूलक लेखको अन्तमा शैक्षिक एवम् सामाजिक व्यक्तित्वहरू र विद्यार्थीहरूमा निम्न लिखित व्यवहारमा परिवर्तनको अपेक्षा गरिन्छ :

- १) पूर्वीय दर्शन अन्तर्गत मायाको स्वरूप पहिल्याउने ।
- २) मायाका विकृतिहरूबाट समाज र विद्यार्थीलाई जोगाउने ।
- ३) शिक्षण संस्थामा अनुशासन कायम गर्ने ।
- ४) मायाको ऐतिहासिक स्वरूप पहिचान गर्ने ।

अध्ययन विधि

यसमा पुस्तकालय अध्ययन विधि, अवलोकन विधि, अन्तर्वार्ता विधि र छलफल विधि अपनाइएको छ । यस अध्ययनका क्रममा समाजमा देखिएका मायाका विकृत रूपहरूबारे समूहमा छलफल गरिएको थियो । ६ वटा विद्यालयहरूका शिक्षकहरूसँग अद्वैत र द्वैत विचारबारे मायावादसँग सम्बन्धित छलफल गरिएको थियो ।

उद्देश्यमा आधारित निर्णयात्मक नमुना छनोट विधि अपनाएर काठमाडौँ उपत्यकाभित्रका ६ जना शिक्षकहरूसँग छलफल र अन्तर्क्रिया गरिएको थियो । नमुना छनोटमा पारिएका विद्यालयहरूमा मंगल उच्च माध्यमिक विद्यालय कीर्तिपुर, जनसेवा माध्यमिक विद्यालय कीर्तिपुर, बाघ भैरव माध्यमिक विद्यालय चम्पादेवी, किटिनी उच्च माध्यमिक विद्यालय टौखेल, पाँगा सेकेन्डरी माध्यमिक विद्यालय कीर्तिपुर र जनप्रेमी मा.वी. भक्तपुरका विद्यालयहरूका नेपाली विषयका प्रधानाध्यापकहरूसँग अन्तर्क्रिया गरिएको थियो ।

शैक्षिक प्रयोग

यसका शैक्षिक प्रयोग निम्न लिखित रहेका छन् :

विद्यार्थीलाई आध्यात्मिक र भौतिक संसारको ज्ञान दिनु । सत्यको ज्ञानप्रति जिज्ञासा सिर्जना गर्नु । मानवीय गतिविधिको समालोचना गर्नु । प्रकृतिको शक्तिबारे ज्ञान दिनु । जन्म, मृत्यु र मानवीय स्वार्थको स्वरूप बताउनु । विविधताको स्वरूप पहिचान गरी विविधतामा एकताको खोजी गर्नु । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा देखिने असन्तुलनलाई मायाको ज्ञानले सन्तुलन गर्नु ।

निष्कर्ष

प्रकृतिको पर्यायवाची शब्द माया हो । भनिन्छ, भगवान् इन्द्रले आफ्नो शक्ति स्वरूप देखाउन मायाको रचना गरे । माया बन्देज हो । यो छली स्वरूपमा देखिन्छ । यसका रूप अनगिन्ती छन् । मायामा आसुरी प्रवृत्ति देखिन्छ । हामी मायाको जालवाट मुक्त हुन सक्दैनौं तर यसले सृजना गर्ने भ्रमवाट हामी सजग हुनु आवश्यक छ । मायाको संसार विशाल छ, विचित्र छ । यही विचित्रतालाई बुझेर हाम्रा पाठशालाहरुमा गुरु र शिष्यबिचको सम्बन्ध, शिक्षक र अभिभावकबिचको सम्बन्धलाई बलियो रूपमा व्यक्त गर्ने मायाको ज्ञानवाट गर्नु पर्ने हुन्छ ।

समाजलाई निस्वार्थ र चरित्रवान् बनाउन मायाको छली स्वरूप जानेर सजग बनाउन मद्दत मिल्दछ । मायाको संसार विचित्र छ । विचित्र संसार ब्रम्हको गर्भभित्र निहित छ । त्यसैले एउटा तत्त्व ब्रम्हवाट जगत् (संसार) चलायमान छ । अरू विविधतापूर्ण अवस्थाहरु मायाले सृजना गरेका भ्रम मात्र हुन् । यी कुराहरुको बुझाइले मानव समाजमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

१. छावडा (१९८९), **संस्कृत साहित्यको इतिहास**, नई दिल्ली, हरियाणा
२. कृपामूर्ति, कृष्ण (१९८२), **लीला पुरुषोत्तम भगवानादि कृष्ण**, भक्ति वेदान्त बुक ट्रस्ट, मुंबई ।
३. राधाकृष्ण (२००४), **भारतीय दर्शन, भाग २**, हिन्दी अनुवाद प्रकाशक राजपाल एन्ड सन्ज, कश्मीरी गेट दिल्ली ।
४. कृष्ण, कृपायन (१९९७), **गीतोपनिषद् श्रीमद्भागवत गीता यथारूप**, भक्ति वेदान्त बुक ट्रस्ट, मायापुरी दिल्ली ।
५. कौण्डिन्यायन, शिवराज (२०६२), वैदिक धर्म मूल रूपमा, स्वाद् ध्यायशाला, शिवभक्त मार्ग लाजिम्पाट, काठमाडौं ।
६. लुइटेल् (२०६३), **ऋग्वेद-संहिता**, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, काठमाडौं ।
७. सिन्हा (२००५), **पूर्वीय दर्शनको रूपरेखा**, पिलग्रिम्स प्रेम प्राइभेट लिमिटेड, लालपुर, वाराणसी ।